

Н.О. Власова, канд. екон. наук, проф.

Л.Л. Носач, асист.

ОБ'ЄКТИВНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЇХ ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА ДЕБІТОРСЬКОЇ ТА КРЕДИТОРСЬКОЇ ЗАБОРГОВАНОСТЕЙ

З метою реалізації підприємством управлінських функцій стосовно дебіторської та кредиторської заборгованостей наведено з'ясування їх економічної сутності та умов виникнення.

С целью реализации предприятием управленческих функций относительно дебиторской и кредиторской задолженностей приведено выяснение их экономической сущности и условий возникновения.

With the purpose of realization of administrative functions an enterprise in relation to debtor and creditor debts there are findings out of their essence and terms of origin.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Економічні відносини між господарюючими суб'єктами, що складаються на різних ринках, де вони можуть виступати одночасно і як продавці, і як покупці, об'єктивно зумовлюють виникнення різних видів заборгованостей. Їх формування пов'язане не лише з особливостями сфери обігу, але й з особливостями організації виробництва, фінансування та обігу коштів. При цьому в міру росту масштабів суспільного виробництва та ускладнення господарських зв'язків їх розміри будуть, безумовно, збільшуватися, що вимагає особливої уваги до управління як дебіторською, так і кредиторською заборгованостями. Першочерговим завданням реалізації підприємством управлінських функцій стосовно дебіторської та кредиторської заборгованостей є з'ясування їх економічної природи та умов виникнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення низки наукових праць як вітчизняних так і зарубіжних вчених, зокрема: І.О. Бланка, В.В. Ковальова, А.А. Мазаракі, М.П. Войнаренко та ін., виявило, що позиції бухгалтерів, аналітиків фінансистів, юристів та економістів трохи розходяться у плані з'ясування сутності понять дебіторської та кредиторської заборгованостей, перш за все, у силу різних підходів до розуміння даних явищ.

Метою та завданням статті є з'ясування об'єктивних умов виникнення та визначення економічної природи дебіторської та кредиторської заборгованостей підприємств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи підприємство як відносно стійку, цілісну й відмежовану від навколишнього середовища самостійну соціально-економічну систему, що інтегрує у часі та просторі процеси виробництва (реалізації) продукції та відтворення ресурсів, позиції підприємства можна визначати у двох аспектах «середовищному» й «мережному». Вузлами цієї мережі служать виробничі, торговельні та ін. підприємства, відносини між якими носять конкретний вузько спрямований характер. При цьому випадання з мережі одного або декількох вузлів викликає негативні наслідки, і вимагають перебудови значної частини мережі. Безпосереднім господарським оточенням підприємства є його споживачі та постачальники, що формують товарну й платіжну мережі. Опосередковуються їх взаємозв'язки рухом фінансових і грошових потоків, у складі яких значне місце займають дебіторська та кредиторська заборгованості, котрі об'єктивно виникають у системі економічних взаємовідносин.

Що стосується виробництва, то для більшості товарів воно організується на основі технологічного ланцюга вертикальних зв'язків значної кількості відосблених підприємств. Кінцевий продукт одного підприємства є початковим продуктом (напівфабрикатом) для іншого. Безпосередній зв'язок із споживчим ринком, тобто з «живими» грошима, підтримують лише виробники, що знаходяться на кінцях технологічних ланцюгів. Для повернення грошової виручки на початок ланцюга потрібний певний час. Тому підприємство, яке знаходиться на початку або, умовно кажучи, в середині, поставляє свої товари наступному учасникові ланцюга з відстрочкою платежу, тобто в кредит.

Окрім вертикальних зв'язків у процесі виробництва кінцевої продукції має місце і розгалужена система горизонтальних технологічних зв'язків. При цьому всі постачальники комплектуючих зможуть отримати свою частину ціни лише після продажу кінцевого продукту. У зв'язку з чим, більшості з них деякий час після відчуження власних товарів доведеться чекати закінчення виробництва готового товару. Час такого детермінованого технологією очікування також є часом, впродовж якого одне підприємство надає другому товарний кредит.

Виникнення заборгованостей пов'язане з тривалістю виробничого циклу і сезонністю виробництва, які також передбачають наявність певного часового лагу між виробництвом і реалізацією продукції.

У процесі реалізації продукції, у сфері обігу, теж мають місце об'єктивні умови, що сприяють формуванню заборгованостей. Так, ще Лука Пачолі в своєму Трактаті про рахунки і записи в X столітті писав: «Відміть, що купівля звичайно може здійснюватися у дев'ять різних способів, а саме: або товар на товар, останнє прийнято називати міною; або частково на гроші та частково на товар; або частково на

гроші і частково в кредит; або частково на товар і частково в кредит; або з переведенням боргу на яку-небудь фірму; або частково з переведенням на фірму і частково в кредит; або, нарешті, частково через фірму і частково товаром» [1].

К. Маркс, досліджуючи в «Капіталі» простий товарний обіг, відмітив, що товаровласники, які обмінюються товарами, не завжди стикаються між собою як представники вже існуючих взаємних еквівалентів і що інколи один з товаровласників може виявитися продавцем раніше, ніж інший покупцем. У цих ситуаціях один товаровласник продає наявний товар, а його контрагент купує цей товар, виступаючи як «представник майбутніх грошей» [2]. Тобто продавець стає кредитором, а покупець – боржником. Гроші набувають вигляд грошового зобов'язання, а угоду випереджає поява у світ одного з товарів, які мають місце у ній. Кредиторська і дебіторська заборгованості виникають в результаті розриву в часі між товарною операцією та її оплатою і, отже, базуються на функції грошей як засобу платежу.

Перехід прав власності на товари та прав розпорядження ними відокремлює у часі відшкодування їх вартості також через складну систему взаєморозрахунків між продавцями та покупцями, які здійснюються у формі безготівкових розрахунків через фінансових посередників. Розрахунки закінчуються лише після оплати рахунків і надходження грошей на розрахунковий рахунок.

Щоб збільшити обсяг продажів, а, отже, прибутки, продавці найбільш надійним і довіреним покупцям ще у давнину відпустили їх, не вимагаючи негайної оплати, тобто у борг. Поступово це стало звичайною практикою. В умовах ринку-покупця і високої конкуренції виробників важливим інструментом стимулювання продажів продовжує залишатися відстрочення платежу, тобто надання кредиту покупцям. На ринку-продавця ситуація зворотна, зацікавленість покупців у товарах змушує їх здійснювати передоплату, іншими словами, кредитувати виробника або продавця. Зміна часу надання товарного кредиту, в якому сенсі еквівалентна зміні ціни на товар. Збільшення цього часу, так само як і зменшення ціни на товар, збільшує обсяги реалізації, і навпаки.

Дефіцит грошових і кредитних ресурсів на відповідних ринках є однією з причин виникнення боргових зобов'язань, які можуть виконувати роль специфічних платіжних інструментів і обслуговувати обмін товарами і послугами без використання реальних грошових коштів [3].

Наявність розриву у часі між настанням зобов'язань і їх виконанням стосується не лише товарних операцій, але і нетоварних, тобто розрахунків із фінансовими, кредитними, податковими органами.

Таким чином, виникнення заборгованостей є об'єктивним проце-

сом в системі стосунків між підприємством і його контрагентами.

Реалізація підприємством управлінських функцій по відношенню до дебіторської та кредиторської заборгованостей обумовлює необхідність визначення їх економічної природи.

Ще в 1625 році Якоб ван дер Шуєр вважав, що дебітор – це той хто має (власник), хто отримує, кому поставляють, продають або від кого сподіваються отримати платіж, або, нарешті той, хто повинен платити; кредитор – це той, хто видає (витрачає), з ким розраховуються, від кого отримують, з ким мають справу, хто продає, поставляє, у кого купують, той, кому потрібно платити [4]. Тобто розуміння «дебітор» і «кредитор» спочатку ототожнювалося лише з людиною.

Надалі «дебітор» і «кредитор» вже ототожнювалися не лише з людиною, але і з товаром, грошима, рахунками. На думку Дж. Луццато, «подвійний аспект кожної операції став можливим тому, що як дебітори та кредитори стали фігурувати не лише люди, але й предмети» [4].

Корецький С.І. на початку ХХ століття відзначав: «взаємини двох людей, які укладають угоду, можна піднести латинськими термінами «дебіт» (повинен) і «кредит» (вірити комусь). Так, у випадку, коли особа, що позичає комусь гроші, вірить – це кредит, і тоді вона (особа) іменується кредитором. Особа, що одержує позику, стає боржником – це дебет, і тоді вона (особа) іменується дебітором» [5, с.12].

Виходячи з походження слів «дебітор» і «кредитор» йдеться саме про борг. Але за своєю суттю поняття «борг» декілька вужчий, ніж поняття «зобов'язання». У юридичній літературі поняття «зобов'язання» визначається так: у силу зобов'язань одна сторона (боржник) повинна вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію, а саме передати майно, виконати роботу, заплатити гроші та інше або утриматися від певних дій, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його зобов'язань. Зобов'язання – це різновид цивільно-правових відносин, до яких належить право, – в даному випадку, право вимагати – і відповідний йому борг [6, с. 27]. Тобто – зміст зобов'язання складають правила, вимоги кредитора і зобов'язання боржника – дії або утримання від них [7, с.7]. Поняття боргу характеризує лише дії. При цьому кредитор – це сторона в зобов'язанні, що має право вимагати від іншої сторони (дебітора) виконання боргових зобов'язань, а дебітор – боржник в договорі або іншому зобов'язанні.

З позиції бухгалтерського обліку дебітором є юридична або фізична особа, що має заборгованість даному підприємству, кредитором – юридична або фізична особа, що надає підприємству кошти або товари в кредит і що має право на подальше відшкодування цих засобів у грошовій формі або шляхом обміну на інші товари чи послуги.

Найчіткіше, з точки зору теорії бухгалтерського обліку, суть дебіторської та кредиторської заборгованостей представлено в роботі Д. Стоуна, К. Хітчінга «Бухгалтерський облік і фінансовий аналіз», де дані види заборгованостей відповідно визначені як «рахунки до отримання» і «рахунки до сплати» або «борги підприємству» і «борги підприємства» [8]. При цьому борг розглядається як грошова сума, узятя в кредит на певний термін та на певних умовах, і що підлягає поверненню. Такої ж точки зору дотримуються і інші теоретики обліку.

Міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ) визначають дебіторську заборгованість як суму коштів, що має надійти підприємству або іншій особі від покупців або інших дебіторів, а кредиторську заборгованість як заборгованість суб'єкта (підприємства, організації, фізичної особи) перед іншими особами, яку цей суб'єкт зобов'язаний погасити [9]. Тобто головною їх характеристикою і тут є боргові стосунки.

Так само розглядають зміст дебіторської та кредиторської заборгованостей і фінансові аналітики. «Дебіторська заборгованість відображає суму боргу підприємству з боку різних юридичних і фізичних осіб, що мають прямі взаємини з підприємством» [10, с. 83]. Аналогічно «кредиторська заборгованість (рахунки до сплати) є заборгованістю підприємства за товари, роботи, послуги, отримані в результаті придбання по відкритому рахунку» [10, с. 85].

Ширше природу дебіторської та кредиторської заборгованостей розглядають сучасні національні стандарти бухгалтерського обліку. Відповідно до Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 10 «Дебіторська заборгованість» являє суму заборгованості дебіторів підприємству на певну дату. При цьому дебітори – юридичні та фізичні особи, які в результаті минулих подій заборгували підприємству певні суми грошових коштів, їх еквіваленти або інші активи. Згідно з П(С) БО, дебіторська заборгованість визнається активом, якщо її сума може бути достовірно визначена і існує вірогідність здобуття майбутніх економічних вигід [11].

Що стосується кредиторської заборгованості, то вона розглядається як поточне боргове зобов'язання. У свою чергу П(С)БО 11 «Зобов'язання» визначає як заборгованість підприємства, що виникла в результаті минулих подій і погашення якої призведе до зменшення ресурсів, які містять певні економічні вигоди, або зобов'язання визнаються, якщо їх оцінка може бути достовірно визначена та існує вірогідність зменшення економічних вигід у майбутньому в результаті її погашення [12].

Дані визначення підкреслюють, що боргові зобов'язання з обох боків пов'язані з певними економічними вигодами, тобто можливостями

здобуття або втрати доходу в майбутньому. При цьому дебіторська заборгованість може бути визнана активом, а кредиторська заборгова-

ність є пасивом. Наведені характеристики перекидають місток від бухгалтерського підходу до фінансового розуміння даних понять.

Фінансисти підкреслюють, що дебіторська заборгованість – це вкладення капіталу, актив балансу підприємства, важливий компонент оборотного капіталу, безвідсоткова позика покупця або замовника, в якого підприємство інвестує оборотний капітал [13]. Підприємство платить за товар замість клієнта у момент переходу права власності на товар у разі укладання угоди купівлі-продажу. Дебіторська заборгованість є іммобілізацією оборотних коштів, тобто відволіканням грошових коштів із активного обороту, пов'язане з непрямими втратами. Її виникнення пов'язане з формуванням негативних грошових потоків, а повернення – позитивних. Як всякий актив вона здатна приносити дохід.

Таблиця – Основні характеристики дебіторської та кредиторської заборгованостей з позиції підприємства

Підхід	Дебіторська заборгованість	Кредиторська заборгованість
Юридичний	Право вимоги	Боргове зобов'язання
Бухгалтерський	Рахунки до отримання. Борги підприємству	Рахунки до сплати. Борги підприємства
Фінансовий	Актив, елемент оборотних активів. Іммобілізація коштів. Надання безвідсоткової позики. Формує позитивні та від'ємні грошові потоки. Здатна приносити економічні вигоди	Пасив, елемент поточних зобов'язань. Залучення коштів. Отримання безвідсоткової позики. Формує позитивні та від'ємні грошові потоки. Сприяє збільшенню економічного потенціалу
Економічний	Система багатобічних економічних відносин з контрагентами з приводу виникнення відстрочки платежу за продану або отриману продукцію, товари та послуги, які пов'язані з об'єктивними умовами виробництва, реалізацією і організацією розрахунків, і метою яких є здобуття певних економічних вигод	

Кредиторська заборгованість, як зворотний бік медалі, навпаки, є позиковим безвідсотковим джерелом фінансування поточної діяльності підприємств [13; 14], що забезпечує нарощування економічного потенціалу. Не дивлячись на те, що умови залучення кредиторської за-

боргованості не передбачають оплати відсотків, її формування пов'язане з певними витратами. Виникнення кредиторської заборгованості збільшує позитивний грошовий потік, а її повернення – негативний.

Якщо поглянути на дебіторську та кредиторську заборгованості з позицій економічної науки і розглянути їх як самостійні категорії, тобто як «узагальнене абстрактне (теоретичне) вираження об'єктивно існуючих виробничих стосунків, їх різних проявів, сторін, рис» [15, с. 454], то, враховуючи всі вище перераховані аспекти і характеристики, можна визначити їх економічну природу таким чином:

– дебіторська та кредиторська заборгованості виражають економічні стосунки, що виникають між продавцями й покупцями в процесі купівлі-продажу продукції, товарів і послуг та обумовлені розбіжністю у часі переходу права власності (розпорядження, використання) з моментом платежу, що пов'язане з об'єктивними умовами організації виробництва, реалізації та ведення розрахунків. Рушійним мотивом цих стосунків є здобуття майбутніх економічних вигод.

Підсумки наших міркувань із приводу різних підходів до розуміння сутності дебіторської та кредиторської заборгованості наведені у таблиці.

Розглянуті підходи і виділені характеристики не заперечують один одному. Вони лише відображають одні й ті ж явища з різних сторін.

Висновки. Виникнення дебіторської та кредиторської заборгованостей є об'єктивним процесом. Їх наявність, розміри і склад неоднозначно відбиваються на результатах господарської діяльності підприємства, оскільки вони мають як позитивні, так і негативні риси. Так, формування дебіторської заборгованості на підприємстві пов'язане з прямими і альтернативними витратами: відволікання коштів із обороту, ризик неповернення, ризик втрат від інфляції. У той же час вона приносить вельми значущу користь – надання кредиту споживачам підвищує рівень продажів. За відсутності належного контролю заборгованість може перевищити допустимий рівень, і надалі це призведе до зниження потоків готівки і значного зниження прибутку. Аналогічна присутність кредиторської заборгованості на підприємстві має свої переваги і недоліки. Тому розуміння їх економічної природи та умов виникнення дозволяють усвідомлено управляти їх розмірами, складом та співвідношенням.

Список літератури

1. Пачоли, Л. Трактат о счетах и записях [Текст] / Лука Пачоли ; пер. Э. Г. Вальденберга. – М. : Финансы и статистика, 1994. – 368 с.

2. Маркс, К. Капитал [Текст] : в 3-х т. / Карл Маркс. – М. : Политиздат. – Т.1. – 1983. – 900 с.
3. Баліцька, В. В. Борги підприємств України: проблеми не розв'язуються [Текст] / В. В. Баліцька // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – №2(80). – С. 48–59.
4. Соколов, Я. В. История бухгалтерского учета [Текст] / Я. В. Соколов. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 271с.
5. Корецкий, С. И. Краткое руководство по бухгалтерии [Текст] / С. И. Корецкий. – М., 1925. – 82 с.
6. Договір у цивільному і трудовому праві [Текст] : довідник. – К. : Юридична книга. – 2000. – Ч. 1. – 344 с.
7. Цивільне право [Текст] : навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів – К. : Вентурі, – 1996. – 406 с.
8. Стоун, Д. Бухгалтерский учет и финансовый анализ [Текст] : подготовительный курс / Д. Стоун, К. Хитчинг. – М. : Сирин, 1998. – 280 с.
9. Ernst & Young. Применение МСФО 2009 [Текст]: в 3-х частях. – 4-е изд., пер. и доп. – International GAAP ® 2009. – М. : Альпина Паблишерз, 2009. – 3220 с.
10. Костирко, Р. О. Фінансовий аналіз [Текст] : навч. посібник / Р. О. Костирко. – Х. : Фактор, 2007. – 784 с.
11. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 10 «Дебіторська заборгованість» [Текст] : [затв. Міністерством фінансів України від 08.10.99 р. № 237] // Бухгалтерія. – 2001. – № 52/2 (467). – С. 55-56.
12. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 11 «Зобов'язання» [Текст] : [затверджено Міністерством фінансів України від 08.10.99 р. № 237] // Бухгалтерія. – 2001. – № 53/3 (468). – С. 53–54.
13. Van Horn, J. C. Financial Management and Policy [Text] / J. C. Van Horn. – Prentice Hall, 1995. – 556 p.
14. Ковалев, В. В. Управление активами фирмы [Текст] / В. В. Ковалев. – М. : Велби : Проспект, 2007. – 392 с.
15. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия [Текст]. В 4 т. / А. М. Румянцев. – М. : Советская Энциклопедия, 1980. – Т.4. – 672 с.

Отримано 01.10.2010. ХДУХТ, Харків.

© Н.О. Власова, Л.Л. Носач, 2010.

УДК 339.372.8

Г.І. Забродська, асист.

ІНТЕГРАЛЬНИЙ АНАЛІЗ УМОВ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРА АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ НА ПІДПРИЄМСТВАХ РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ